

*În amintirea lui Ion Bitzan,
artist nevoit prin scris.*

Nevoințele scrisului. Cultură și credință în spațiul românesc în secolele XVIII-XIX

Doru Radosav

"Lamentamur non apparere labores nostros" (Horățiu "Ne plângem că nu sunt apreciate muncile noastre") pot fi adjuocate drept cuvintele ce deschid seria unor reflecții asupra scrisului în cultura românească premodernă, focalizate mai ales asupra modului în care cel ce scrie se raportează "stricto sensu" la actul scrierii.

Înainte de a fi pasiune sau exercițiu intelectual în sine, scrisul înseamnă trudă, efort, nevoie, în sensul că el traversează asprimea unei munci chinuitoare din punct de vedere intelectual și fizic. Întrucât scrisul s-a petrecut în epoca premodernă, în majoritatea cazurilor în cadrul culturii și literaturii religioase, din perspectivă teologică scrisul a fost perceput drept o nevoie, adică o activitate care încorporează asceza, supunerea voluntară sau involuntară la o "încercare" în sens religios. Toate acestea s-au petrecut în tăcerea și răbdarea monahală, care, în cele din urmă, "îmbunătățesc" și califică un comportament și spirit creștin.

Cu prevalență, aceste nevoițe sunt asociate scrisului sau copierii cărților religioase. Nenumăratele însemnări ale copiștilor, plasate în finalul cărților, transmit o lamentație privind eforturile scrisului, reclamând recunoașterea publică a muncii prestate.

Pe de altă parte, copierea cărților, ca activitate intelectuală, a făcut obiectul unor preocupări și meditații ale umaniștilor europeni, de primă mărime. Astfel, Francesco Petrarca, pasionat colecționar de manuscrise, abordează în Dial. XLIII problematica copierii manuscriselor, pe care o intitulează "De copia librorum"¹. Același Petrarca, într-o scrisoare adresată, în 1366, lui Giovanni da Certaldo, vorbește despre un tânăr ucenic al său, Malpaghini, deosebit de dotat intelectual, care transcrie sau copiază lucrări literare "nu cu scrisul acela împodobit și pompos, care este propriu scriitorilor", ci cu un scris simplu, cu o caligrafie corectă și clară, astfel încât "litera înseamnă lectură"². Erasmus de Rotterdam, într-o lucrare specială, dedicată copierii cărților (el înțelegea, în primul rând, prin copiere transcrierea unor pasaje, care însoțesc lectura ca adnotații) își arată admirația față de textele copiate (extrase din cărți), ce sunt asemenea aurului cules din râuri, "copia auri fluminis instar exuberans". După cum "non cuius homini contigit adire Corinthum"³ (nu fiecărui om îi este dat să ajungă la Corint), aceste copii pot fi realizate doar de puțini oameni, de cei care dețin abilitățile și "virtuțile divine" pentru acest tip de activitate intelectuală.

Însemnările copiştilor de manuscrise evidențiază o serie de clișee sau constante aferente nevoințelor scrisului. O primă constantă este cea care *consacră starea de umilitate* a copistului. Ipostaza de umilitate este motivată atât în sens laic, cât și religios. În sens laic, umilitatea este indusă de finalitatea muncii de copiere a cărților, și anume prin faptul că erau destinate uzajului social. Din perspectiva "sociologiei literare", scrierile - copii sunt adresate oamenilor simpli, adică celor care fac parte din standardul definit de "humilitas" sau

¹ A. Marino, *Biografia ideii de literatură*, vol. 1, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1991, p. 160.

² F. Petrarca, *Scrieri alese*, București, 1992, p. 370.

³ Erasmus de Rotterdam, *De copia verborum Comentarii duo*, Basel, 1514, f. 1.

"rusticitas", în antiteză cu edițiile tipărite "grandiloquus" sau "gravis"⁴, corespunzătoare unei categorii sociale și intelectuale mai înalte. Pe de altă parte, copiiștii de manuscrise sunt considerați adevărați "lucrători ai cărții, umili auxiliari ai memoriei scrise" sau "artizani modești ai celei mai mari aventuri a spiritului uman" care este cartea. Conform opiniei savantului francez, A. G. Hamman, supraviețuirea operelor vechi și transmiterea lor până în ziua de astăzi sunt victoria "umililor infanteriști ai culturii: scribi, tipografi, conștiincioși sau gâlcevitori, călugări sau clerici, ei sunt cei care au salvat patrimoniul nostru cultural"⁵.

"Cu spatele îndoit, cu gâtul răsucit, cu ochii uzați, copistul depune o adevărată muncă de sclav. Scrisul este, așadar, peste tot un lucru umil."⁶ Există, prin transmiterea antichității, o nobilitate a scriitorului și o umilitate a scribului sau a copistului. În antichitate, scriitorul (omul de litere) rareori scria, el, mai ales, dicta. Scrisul era munca sclavului

În sens religios, umilitatea este determinată de autoproiecția copistului față de textele sfinte, față de mesajul divin încorporat în ele. Copistul se numește pe sine drept "păcătos", "nevrednic", "robul lui Dumnezeu", care a scris "cu mână de țărână ce va putrezi". Copistul, ca om, este, așadar, o consecință a păcatului adamic, filogenetic: "Că n-au scris heruvimi sau au împodobit serafimi, ci au scris minte întunecată de tot felul de păcate"⁷ (1778).

Limitele fizice și intelectuale ale copistului sunt limitele omului obișnuit, iar neputința a fost substituită de nevoie: "*m-am nevoit a-l lucra știind neputința și slăbiciunea firii noastre*"⁸ (1809). În

⁴ A. Marino, *op. cit.*, p. 116.

⁵ Pierre Chaunu, *Au coeur religieux de l'histoire*, Perren, Paris, 1986, p. 79.

⁶ *Ibidem*, p. 80.

⁷ G. Stempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, 1959, p. 176.

⁸ M. Moraru, C. Velculescu, *Biografia analitică a cărților populare laice*, partea a II-a, București, 1978, p. 481.

prelungirea aceleiași umilități, copistul adresează consecvent o rugăciune de iertare către cititorii cărților pentru greșelile de scriere. Din însemnările de la sfârșitul cărților poate fi extras un corpus de rugăciuni, specifice copistului, care, în linii mari, evidențiază aceeași tematică: "Dumneavoastră, cinstiților și de bun neam boieri și pravoslavnici creștini, cu multă plecăciune și smerenie vă rugăm unde veți afla în cartea aceasta niscarevași alunccări și greșeli, au din cuvinte, au din slove, au din greșeala mea, nu huliți, nu blestemați, ci iertați și îndreptați cu duhul blândețelor ca și pe dumneavoastră să vă ierte Domnul Dumnezeu"⁹(1762).

Condiția de umilitate a copistului este determinată, de foarte multe ori, de supunerca acestuia unui canon al scrisului, unei epitimii, a unei pocăințe prin scris, detectabilă mai ales în spațiul monastic. Astfel, unele manuscrise "se copiau din porunca egumenilor de mănăstiri și a vlădicilor vechi. Copierea unui manuscris era îndeplinirea unei epitimii bisericești, poruncită de duhovnic celor ce veneau la dânsii pentru săvârșirea tainei ispovedaniei. Acești duhovnici alegeau, fără îndoială, pentru copierea unor asemenea opere, pe cei mai buni caligrafi"¹⁰.

Nevoințele exersate în tăcere sunt o altă dimensiune a umilității specifice pietății creștine. Silențiozitatea trăirii religioase a fost consacrată prin reflexii teoretice în plan teologal și prin exemple din sfera comportamentului religios. Astfel, Avva Arsenie auzea în permanență un glas care-i poruncea: "Fugi, taci, liniștește-te", iar călugărul Fer Bruno, întemeietorul ordinului cartusanilor, a fost reprezentat iconografic "cu degetul arătător al mâinii drepte așezat pe buze, simbol al tăcerii"¹¹.

⁹ G. Strempele, *op. cit.*, p. 174.

¹⁰ Șt. Gr. Berechet, *Importanța însemnărilor slavo-române de pe manuscrisele vechi*, în *Arhiva. Organul Societății istorico-filologice*, XXXVIII, Iași, 1931, p. 450.

¹¹ N. Steinhardt, *Dăruind vei dobândi*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, p. 290.

Scrisul în tăcere, care denotă, așadar, o stare specifică umilității, revine, de multe ori, în înscemnările copiștilor. La 1829, logofătul Hurezanu lasă una dintre cele mai frumoase și sensibile mărturii despre tăcerea scrisului sau abținerea în tăcere, datorită nevredniciei celui care scrie: "Dacă vrednic nu sunt, nu fac începere, ci petrec întru adiafonic, necâștigându-mi împotriva auziri în pricina scrisului din toate acestea. *Fu am petrecut întru sine tăcerea* [s.n.]"¹². Asumarea tăcută a scrisului devine antitetică cu retorica etalării nevoițelor care stă sub semnul lamentației. Pe de altă parte, încheierea în tăcere a operei de copiere a cărților religioase are valențele unei formule sentențioase de tipul "finis coronat opus": "Am scris eu, care mai jos iscălii, am scris acest scris și am tăcut [s.n.]" Matei Monahul (1774)¹³.

Nu în ultimul rând, starea de umilitate a scrisului este indusă de presentimentul morții. Copistul, la sfârșitul scrierii, enunță leitmotivul "mâinii de țărână", adică mâna celui care a scris se transferă prin extincție în anonimatul materialității, pe când scrisul va rămâne. Se pune în evidență tensiunea dintre temporalitatea autorului și eternizarea prin scris, privite și ca un act de devoțiune, care, în esența ei, aplecăză o stare de umilitate, subiacentă transiterii peste timp a textului și mesajului biblic¹⁴.

Strădania scrisului, evaluată din perspectivă creștină sau teologală drept nevoiță, beneficiază de descrieri amănunțite, în care complexele și complexitatea scrierii pot configura o adevărată "fiziologie", aferentă unei munci care alternează între efortul intelectual și cel fizic. Toate acestea sunt transpuse în clișee descriptive sau

¹² E. Moraru, C. Velculescu, *op. cit.*, partea a I-a, p. 238.

¹³ E. Mosora, D. Hanga, *Catalogul cărții vechi românești din colecțiile B.C.U. "Lucian Blaga" Cluj. 1561-1830*, Cluj-Napoca, 1991, p. 15.

¹⁴ D. Radosav, *Sentimentul religios la români*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1997, p. 142-143.

livrești, care aduc la suprafață intimitatea lucrului copiștilor de manuscrise. Într-o însemnare din 1669 de pe un Ohtoih se poate depista un astfel de clișeu: "truditu-m-am după puterea mea, nevoitu-m-am din toată inima și m-am osârduiut îndelungată vreme și abia putut-am să dobândesc ceea ce am dorit". "Făcutu-am pentru mine această de Dumnezeu însuflețită carte, numită ohtoih"¹⁵. Se pot găsi în această însemnare elementele efortului scrisului, corespondente capacităților fizice, sufletești și intelectuale ale copistului: truda - echivalentă cu puterea, nevoița - cu inima, osârdua - cu perseverența în timp. Tripticul trudă - nevoiță - osârduie reprezintă, în egală măsură, tot atâtea trepte spre dobândirea împlinirii unui "lucru dumnezeiesc" precum este cel al scrierii cărților religioase.

Alte însemnări transpun într-o notă plină de lamentație eforturile punctuale ale nevoițelor scrisului, într-un repertoriu detaliat, care descompune "fiziologia" scrisului: "sunt mărturii vrednice de crezare pentru plata osteneții scriitorului, căci multe neputințe și slăbiciuni cuprind trupul lui: ochii uneori să pămjenesc, căutând, socotind și numărând mulțimea cea fără de număr a slovelor. Mâna dreaptă slăbește fiind condeiu; după cap îl doare pentru multa plecare a grumazilor; spatele îl dor pentru multa plecare gârbovindu-se; picioarele îi amorțesc, răvenindu-se de pământ; pieptul carile se reazimă de masa pre care scrie, ca cu cuțite săgetat și cuprins iaste; capul turburându-i creerii când îl rădică în sus se făcu ca un amețit; scaunul carele tuturor știut iaste că ori cine când șade pre scaun odihnă câștigă, iară scriitorul nu odihnă, ci zămorâre trupul dobândește; tot trupul, până nu se întinde, nu să îndreptcază"¹⁶ (Mitrofan, ieromonah, 1804).

Etalarca amănunțită a eforturilor scrisului reclamă în plan secundar precauțiile copistului față de posibilele greșeli ale copierii, iar,

¹⁵ Șt. Gr. Berechet, *op. cit.*, p. 456.

¹⁶ G. Stempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. II, 1983, p. 410.

pe de altă parte, pondercăză admirația și prețuirea celui care urmează să lectureze textul realizat.

Un model al nevoințelor scrisului monastic este personificat de renumitul stareț Paisie Velicicovschi de la mănăstirea Neamț. Un biograf al starețului reconstituie eforturile de scriere ale acestui călugăr învățat și, deopotrivă, reformator al vieții monastice românești din secolul al XVIII - lea: "Numai dacă luăm în seamă că toată partea dreaptă a trupului starețului până în tălpi era acoperită de rană, așa că el nici nu se putea culca pe partea asta și încă e de mirare cum putea suporta așa muncă. Șezând îngheboșat pe patul său, era îngropat în cărți". "Tot aicca crau lumânări aprinse". Iar starețul, îngheboșat ca un copilăș mic, scrie toată noaptea, uitând și de slăbiciunea sa și de ranele sale și de nevoia de somn și de odihnă. Efortul scrierii și al traducerii îl solicită total, iar întreruperea din această activitate îl resuscită doar cu prețul altui efort, așa cum reiese din propria-i mărturisire: "Pentru mine nu-i muncă mai grea decât când traduc și sunt nevoit să dau răspuns la vreo întrebare. Atunci, până-mi desprind mintea de carte, sunt tot acoperit de sudoare"¹⁷.

Depășind cu mult nivelul unui simplu copist de manuscrise, Paisie Velicicovschi ajunge la adevărate performanțe caligrafice în transcrierea cărților: "În tinerețe, de pildă, el a prescris cartea Sf. Avva Doroftei cât este ea de mare, dar el a îngrămădit-o pe 24 de foițe de hârtie, pe fiecare păginiuță erau 70 de rânduri de scrisoare obișnuită, subțire ca firul de păr și literele nu se lățeau, ci crau vizibile și curate, iar caietul avca sus, jos și pe laturi margine liberă, așa cum se cuvine. Când un ucenic, mirându-se, întrebă pe stareț cu ce peniță a scris această carte, poate cu pană de păun ? Starețul răspunse: Nu! Cu pană de găscă"¹⁸. Același stareț, într-o reflecție plină de seninătate, elaborată

¹⁷ Nicodim, Patriarhul României, *Paisie, starețul mănăstirii Neamțu din Moldova*, ed. a II -a, Neamț, 1943, p. 287.

¹⁸ *Ibidem*.

spre sfârșitul vieții, echivalează nevoințele scrisului cu cele ale propriei vieți, ajunsă la amurg, timpul scrisului nefiind altceva decât transpunerea fără echivoc a derulării proprii sale vieți în timp: "Și această carte o am scris la vremea bătrâneților, trecut peste 60 de ani ai neputincioasei vârștii mele, când și vederea și mâna și mintea să împuținează și să slăbește"¹⁹.

Lumea celor care scriu își etalează patetic atât strădaniile și eforturile care urmau să binemerite de la cei care foloseau cărțile copiate, cât și temperanțele, care, uneori, însoțesc activitatea copistului. Astfel, într-o însemnare din 1782, se arată: "m-am îndemnat și, din cuvânt în cuvânt, am trecut-o într-această carte, cu mâna mea, ca oricine ar citi, nu să se minuneze că am scris-o [s.n.], numa să-și treacă vremea cu cetania ei, de va li minte întregă, să cunoască și să înțeleagă"²⁰. Copistul, în consonanță cu imperati vele religioase ale nevoințelor, încearcă să convingă de precminența mesajului creștin, duhovnicesc, al scrierii sale, acesta nefiind un exercițiu intelectual în litera lui, ci în spiritul său. Esențial este sensul creștin degajat din scrierea propriu-zisă: "Și te rog, iubitele cititor, nu prețui hârtia sau cerneala sau cea puțină osteneală a ticăloșiei mele, că prețuindu-le acestea, puțin dar vei afla, ci privește cu ochii minții ca într-o oglindă la fagurii duhovniceștilor desfătări care se cuprind într-această duhovnicească oglindă"²¹ (1741). În acest caz, nevoința dedusă din concretețea actului scrierii vizează derizoriul sau deșertăciunea în fața sublimității mesajului divin; copistul este, de foarte multe ori, conștient că dimensiunile nevoinței sale sunt proiectate în gestiunea și arbitrajul divinității: "Că cu, fraților, mult m-am nevoit, precum știe Stăpâna cărții acesteia, adevă Maica Domnului Hristos"²² (1742).

¹⁹ G. Strempe l, *Copiști*, p. 18.

²⁰ *Ibidem*, p. 179.

²¹ *Ibidem*, p. 216.

²² *Ibidem*, p. 40.

Scrisul și nevoințele sale transmit în arriere-planul lor o serie de informații care particularizează caracteristicile unei lumi letrizate din epoca premodernă.

Timpul scrierii dimensionează efortul concentrat și, deopotrivă, abilitățile celor care scriu. De obicei, o carte se copia în câteva luni, de la 1-2 luni până la 5-7 luni. În medie, 250 de file de manuscris erau realizate de un "copist talentat în 3-4 luni"²³. Pe de altă parte, uneori, timpul scrierilor a devenit timpul oamenilor. Moartea nu a întrerupt scrisul, scrisul continuă, succesiunea generațiilor conferind o dimensiune seculară scrisului. Succedancu și generațional, scrisul se perpetuează în dimensiunea temporală a lumii, atât cât a fost ea și cât va fi ea. "generatim per saeculam". Moartea unui copist în exercițiul scrierii transmite sarcina scrisului unui alt copist, uneori din aceeași familie: "Și această carte o au rescris-o popa Ioan din Aștileu și nu o au pututu găta. Că au venitu porunca lui Dumnezeu, care poruncă nici unui om pe această lume să nu i se poruncească, de s-au isprăvitu. Și o am scris-o eu, feciorul celu mai mic al lui popa Ioan, de unde au mărăduit [rămas-n.n.] negata ..."²⁴ (1729).

Scrișul din scriș conferă reduplicarea modelelor, a izvoarelor și elaborează metascierea: "*Scrișu-o-am de pe izvod ce era scriș de ieromonahul Neculau, arhimandritul, ce scrie că au scrișu-o de pe o biblie a lui Șerban Vodă din Țara Muntenească când au fost în Țara Leșească*"²⁵ (1756).

Altcori, scrisul este continuat de un ucenic al unui copist mai în vârstă. Nevoințele și truda copistului ucenic sunt similare cu cele ale ucenicului pus la rigoriile muncii de către maestrul său. Nu întâmplător, copistul Popa Luca, ucenicul lui Ioan Popovici Muncăceanul, din secolul al XVIII-lea, își clamează nevoințele prin care a trecut în notele

²³ *Ibidem*, p. XXXVII.

²⁴ *Ibidem*, p. 217.

²⁵ G. Stempel, *Copiști...*, p. 166.

acute ale unei ieremiade: "Osebit condeiuul meu, scrie ce-am pățit eu. O, truditul de mine ! O, amărâțul de mine, cât m-am trudit, amărâțul de mine ! Mai bine m-aș fi dus la școală în țară, o, mișelul de mine, că m-aș fi făcut înger în cântare . . ." ²⁶

Scrisul sub *epitimie*, poruncă - canon, a fost un scris nevoit, crispat. Au rămas, însă, nenumărate mărturii despre scrisul ca zăbavă, scrisul ca plăcere, scrisul deliberat. Astfel, o însemnare din 1782 menționează: "Acest Hronograf, Cartea Impăraților . . . , am scris-o iarăși eu în zilele Măriei Sale Constantin Șuțiu Voievod, care șezându fără treabă [s.n.] am scris-o eu, Nicolae Logofăt" ²⁷. În aceeași zăbavă a scrisului se plasează și exercițiile de scriere în sine, privite ca amuzament: "Ioan Pestișanul, dascălu la Slatina fiind, am scris într-această cărticică ca să-mi încerc condeiuul, să văz, poate scrie ceva." ²⁸ În același repertoriu al scrisului necrispat pot fi așezate și însemnările copiștilor care își cer răsplata muncii în tonalitatea unei convivialități populare: "Și am scris eu, Popa Anghel, pentru că mâna va pătorezi, iar slova se va pomeni, amin. Să beți și pentru mine un păhar de vin [s.n.]" ²⁹ (1790) Ironia și buna dispoziție a unor copiști atenuază din gravitatea nevointelor scrisului. La 1752, copistul cărții lui Dosoftei, "Viața sfinților", notează: "Ispitii această condică ca să vedem cum scrie iar mâna . . . iar o muscă veni și să pusă pe condei și strică slovele, iar eu prinsei musca și o pusei la falangă și-i dedei tri sute la talpă." ³⁰

Inabilitățile intelectuale ale copistului, greșelile de scriere sunt remarcate cu insistență în însemnările manuscrise, ca un leitmotiv ce revine în următoarea formulare: "Fiind prost și neînvățat . . . am nevoit

²⁶ Fl. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, Timișoara, 1979, p. 96.

²⁷ G. Strempeț, *Copiști* . . . , p. 168.

²⁸ *Ibidem*, p. 175.

²⁹ *Ibidem*, p. 7.

³⁰ E. Mosora, D. Hanga, *op.cit.*, p. 23.

până am ispitit"³¹. Pe de altă parte, activitatea copistului din perspectiva unci ierarhii monahale era periferică, în comparație cu activitatea de ritual, cu participarea la săvârșirea liturghiei. La 1736, un călugăr, Serafim, mărturisește: "Accastă sfântă carte ... nefiind eu vrednic cu nici un chip de *shyjbă* [liturghie - n.n.] ... fără cât cu această puțină începătură de poslușanie ... am scris eu, Serafim"³². Tot în maniera unui leitmotiv sau a unui clișeu este invocat harul divin ce patronează scrisul copistului. Pilda talantului haric este pusă la baza scrisului, a priceperii în a scrie. Pornind de la povestea talantului, relatată de Apostolul Matei și interpretată de Sf. Ieronim și Sf. Ioan Gură-de-Aur, copiștii se consideră beneficiarii talanților, care "sunt darurile ce se dau de Dumnezeu oamenilor"³³. În ordinea aceluiași clișeu se pot adjuceca și formulele de ieșire din nevoințele scrisului: motivul corăbiei care ajunge la mal asemenea scriitorului care ajunge la sfârșitul scrierii sau cel al cerbului însetat, care ajunge, în cele din urmă, la izvoare.

Copistul, cu o mentalitate eminentemente religioasă, își pune întreaga operă în *devotiuinea și venerația lui Dumnezeu*. Astfel, într-o sugestivă însemnare din secolul al XVIII-lea, se menționează: "Laudă - Ție, Doamne, cu îngerii dau când sfârșim aceste trei părți într-această carte ... Primește de la un păcătos, când slujesc Ție, într-această lume ... să fie pururca cinstit și laudat numele Tău, iar eu de la inimă te mărturisesc cu condeul meu [s.n.]"³⁴. Alături de această proiecție plină de pietate a scrisului există și exemple în care ireverențiosul, licențiosul își fac loc în cadrul însemnărilor manuscrise. Astfel, într-o însemnare din 1835, se menționează: "... mi s-a întâmplat de am citit și eu, robul lui Dumnezeu, Tudorache Logofăt, ..., la scoarță [copertă - n.n.] scrisă lucru necuviincios, care cu anevoie este la cineva i-o va ceti scrisul

³¹ G. Strempele, *Copiști...*, p. 197.

³² *Ibidem*, p. 290.

³³ *Ibidem*, p. 232.

³⁴ D. Radosav, *op.cit.*, p. 77.

acela, mai bine ar fi fost de nu s-ar fi născut acel om de au scris ...³⁵. Sub semnul licențiosului sunt plasate și însemnările sau exercițiile de scriere neavenite pe filele cărților religioase: "Cine va îndrăzni de va mai scrie în cărțile sfintei biserici și să știe că acela pre cheltuiala lui va pune cele stricate la cărți, căci pe ele nu se scriu aceste însemnări"³⁶.

Scrisul și nevoițele scrisului transmit particularități ale psihologiei copiștilor, diferențiate atât ca vârstă, cât și ca sex, configurând un adevărat **gender writing**. Copistul - bărbat, așa cum s-a arătat mai sus, își marchează în mod emfatic nevoițele și strădaniile scrisului. Femeile - copiști, în special călugărițele, sunt mai detașate, trec cu scînitare peste nevoițele scrisului: "Scrisu-s-au această carte ce se cuprinde într-ânsa capetele Sfântului Grigore Sinaitul ... de nevrednica schimonahia Micdonia ... și s-au scris la anul 1796 și cine va citi să se roage pentru păătoasa scriitoare ..."³⁷. Copistul - copil își evidențiază, în principal, starea de umilitate pronunțată în fața celor maturi: "Fiindu-mi poruncit, mie, nevrednicului între cei mici, am scris eu, Stroe copilul ..."³⁸ (1700). Există, de asemenea, în cazul copiștilor - copii, menționată o adevărată stare de jubilație infantilă a descoperirii scrisului, a miracolul scrierii: "Să se știe că aici am scris eu, Cârștian, copil ot Dobrești. Și am scris ca să-mi văză și altul slova mea cum e: frumoasă ..."³⁹ (1745).

În contextul aceleiași diferențe a scrisului - gen, se poate evoca și scrierea afectuoasă, reconstituită pe canalele folclorice. În dialogul recitat sau cântat de un cuplu de îndrăgostiți se face apel la redactarea unor scrisori care încorporează un vocabular al inimii, al afectivității. Astfel, tânăra îndrăgostită să-i trimită o carte (scrisoare) scrisă nu cu

³⁵ E. Mosora, D. Hanga, *op.cit.*, p.91.

³⁶ V. Leu, *Banatul între arhaic și modern*, Reșița, 1993, p. 32.

³⁷ G. Stempel, *op.cit.*, p. 149.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Cartea veche românească în colecțiile Arhivelor Statului*, p. 56.

cărbune ("că de-acela îi mult în lume") sau cu cerneală ("că aceea-i multă-n țară"), ci o scrisoare scrisă cu argințel ("că de-acela îi puțințel"), iar aceasta "cine-o prindă s-o citească/lacrimile să-l pornească"⁴⁰. Există, așadar, în acest scris, o nevoie a inimii, a sensibilității afectuoase.

În proximitatea scrisului, dincolo de etalarea nevoițelor și rigorilor unei munci nu de puțin ori chinuitoare, sunt provocate și o serie de meditații care pornesc de la scris, dar care au drept obiectiv cartea, învățătura și biblioteca. Copierea manuscriselor germinează în a doua jumătate a secolului al XVIII - lea dinspre impulsuri iluministe o lume în care învățătura, cartea și biblioteca devin cuceriri și preocupări ale spiritului uman, îmbrăcate încă în haină religioasă. Astfel, lectura aleatoare a cărții "Iivadă duhovnicească" a lui Ioan Moshos determină copierea ei: "Citind la această carte și văzând lucru precucios, m-am îndemnat și o am scris ... 1777". Pornind de la acest îndemn intelectual inspirat de lectură se trece la elogiul învățaturii și al bibliotecii, perimetrare scrisului și cititului: "Nu iaste mai cucios și vrednic de laudă decât a iubi oarecine învățătura, a avea osârdă la cele folositoare. Precum împăratul Eghiptului, Ptolemeu Filadelful, fiind foarte cu mare osârdie întru stăpânirea sa ca să lase vreo pomenire vrednică de laudă, după sfârșitul vieții sale ... au strâns o sumă mare de cărți ca la patruzeci de mii, cu tot felul de învățături..."⁴¹.

Se poate concluziona că scrisul, cu nevoițele lui, și-au găsit starea de grație, de împăcare cu truditorul scrierii, între copertile unei cărți încheiate și în spațiul unei biblioteci mereu deschise și nemişcate.

⁴⁰L. Costin, *Cântece*, în "Șezătoarea", vol. XXIV, Folticeni, 1929, p. 15-16.

⁴¹*Ibidem*, p. 238.